

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

КОЛІСНИК ОЛЕНА ВІКТОРІВНА

УДК 347.998.2

СУД ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права, економіки та соціології Харківського національного університету внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент **Кройтор Володимир Андрійович**, Харківський національний університет внутрішніх справ, начальник кафедри цивільного права та процесу.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент **Притика Юрій Дмитрович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, юридичний факультет, завідувач кафедри правосуддя;

кандидат юридичних наук, доцент **Гусаров Костянтин Володимирович**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри цивільного процесу.

Захист відбудеться “23” грудня 2008 р. о 11-30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий “19” листопада 2008 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

В. Л. Яроцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обґрунтовується тим, що в умовах формування правової держави та становлення громадянського суспільства в Україні, проведення політики європейської інтеграції суттєво підвищується роль суду в суспільному житті. У зв'язку з набуттям чинності новим Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК) та виходячи з необхідності подальшого вдосконалення законодавчої бази здійснення цивільного судочинства, науковий інтерес становлять питання правового статусу суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, особливості складу суду при вирішенні цивільних справ у суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій, а також проблеми інституту відводу суду як одного із засобів забезпечення неупередженого й об'єктивного судочинства.

Останнім часом правовий статус суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин комплексно не розроблявся. Наукові праці з цієї проблематики виконані ще за радянських часів і вже значно застаріли. Це насамперед наукові дослідження В. С. Калмацького “Суд второй инстанции как субъект советского гражданского процессуального права” (1978) та О. Ф. Козлова “Суд первой инстанции как субъект советского гражданского процессуального права” (1983). Теоретичним проблемам одноособового порядку захисту цивільних прав у суді була присвячена дисертація Н. Р. Корневої (1990). Принцип участі представників громадських організацій та трудових колективів у цивільному судочинстві був науково розроблений у дисертаційному дослідженні В. А. Бігуна (1988). Окремі аспекти правового статусу суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин опрацьовувалися в дисертаціях К. В. Гусарова “Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності” (2000) та П. М. Тимченка “Проблеми судової підвідомчості” (2000). Питання складу суду при розгляді цивільних справ на рівні наукових статей досліджували Р. Перро, І. А. Приходько, В. М. Савицький, проблеми участі народних засідателів у цивільному процесі – Н. В. Радутна, О. Є. Плескач, С. О. Іваницький. Про відвід суду є лише нечисленні наукові публікації, що стосуються окремих спірних ситуацій, які виникають у правозастосовній діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з Тематикою пріоритетних напрямків фундаментальних прикладних досліджень вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ МВС України на період 2006–2010 рр., затвердженою Наказом МВС України № 755 від 05.07.2004 р.; п. 9.1. пріоритетних напрямків наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2006–2010 рр., схвалених вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 05.01.2006 р. (протокол № 12).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в з'ясуванні особливостей правового статусу суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, встановленні оптимального складу суду для розгляду цивільних справ у різних інстанціях, а також розробці шляхів удосконалення інституту відводу суду як одного з найважливіших засобів забезпечення належного судочинства.

Дисертація має теоретично-прикладний характер і, відповідно до поставленої мети, зорієнтована на вирішення таких завдань:

– виявити особливості правового статусу суду, визначити підстави його участі та роль у цивільних процесуальних правовідносинах;

– розкрити сутність, зміст і ознаки процесуальної категорії “належний суд”, її значення для забезпечення неупередженого, об'єктивного й справедливого судочинства, побудувати теоретичну модель належного суду, розкрити зміст її основних складових;

– розробити пропозиції щодо формування оптимального складу суду для розгляду цивільних справ у різних інстанціях, виявити переваги та недоліки колегіального й одноособового складу суду;

– обґрунтувати доцільність участі народних засідателів у складі суду при розгляді справ у порядку цивільного судочинства, охарактеризувати особливості їх правового статусу, виробити рекомендації щодо зміни переліку цивільних справ, які мають розглядатися за їх участю;

– виявити особливості інституту відводу (самовідводу) суду в цивільному процесі, з'ясувати чинники, що обумовлюють низький рівень його ефективності, а також засоби, що сприятимуть її підвищенню;

– розкрити структуру механізму відводу (самовідводу) суду; довести необхідність удосконалення законодавчого регулювання процедури відводу суду для забезпечення належного судочинства.

Об'єктом дисертаційного дослідження є цивільні процесуальні правовідносини, пов'язані зі здійсненням судом справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ.

Предметом дослідження є правовий статус суду як основного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, особливості складу суду та відводу суду в цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить діалектичний метод, за допомогою якого проблеми правового статусу суду як основного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин проаналізовано у взаємозв'язку і взаємозалежності, цілісності, всебічності та динаміці. Характер та обсяг предмета дисертаційного дослідження зумовили також використання історично-правового методу – для аналізу законодавства дореволюційного та радянського періоду щодо виявлення правових підстав колегіальності й одноособовості вирішення

цивільних справ, з'ясування витоків інституту народних засідателів; порівняльно-правового – для порівняльного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду залучення представників громадськості до здійснення цивільного судочинства; формально-логічного – для визначення основних понять у цій сфері відносин, таких як “цивільна процесуальна правосуб’єктність суду”, “належний суд”, “інститут відводу”; системного – для дослідження структури категорії “належний суд”, висвітлення взаємовпливів і взаємозв’язків її елементів; структурно-функціонального – для визначення ролі та місця суду серед інших суб’єктів цивільних процесуальних правовідносин; моделювання та прогнозування – для розробки рекомендацій щодо оптимізації механізму забезпечення неупередженого судочинства. Соціологічний метод було використано для з’ясування ставлення суддів до проблем складу суду, участі народних засідателів та ефективності функціонування інституту відводу суду в цивільному судочинстві. Було опитано 109 суддів з Автономної Республіки Крим, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Івано-Франківської, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської областей.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці цивільного процесуального права цілісним науковим дослідженням правового статусу суду як основного суб’єкта цивільних процесуальних правовідносин і містить низку висновків, із яких на захист виносяться такі:

уперше:

– розкрито сутність та зміст процесуальної категорії “належний суд” як комплексної категорії, що повинна розглядатися у двох аспектах: як “належний судовий орган” у системі судів загальної юрисдикції, визначений відповідно до правил цивільної юрисдикції та підсудності, та як “належний склад суду”, що сформований із дотриманням нормативних вимог щодо одноособовості чи колегіальності, неупередженості, справедливості, незалежності, безсторонності, а також з додержанням принципу безпосередності складу суду при вирішенні цивільних справ;

– доведено необхідність запровадження колегіального розгляду цивільних справ у суді першої інстанції у складі трьох суддів лише у випадках, прямо передбачених ЦПК, а саме при розгляді справ у сфері захисту права інтелектуальної власності; щодо нерухомого майна; із ціною позову понад 200 розмірів мінімальної заробітної плати;

– обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення положення, відповідно до якого суд, що одноособово розглядає справу, може винести ухвалу про колегіальний розгляд справи у складі трьох суддів, якщо розгляд і вирішення справи має особливе значення для судової практики або справа з фактичної чи правової точки зору є особливо складною;

–обґрунтовано можливість запровадження в апеляційній інстанції одноособового порядку розгляду тих цивільних справ, які в першій інстанції вирішувалися одноособово суддею, а також розгляду касаційних скарг у суді касаційної інстанції у складі трьох суддів;

–визначено, що критерієм формування переліку цивільних справ, у яких беруть участь народні засідателі, має бути необхідність застосування їх життєвого досвіду та загальнолюдських моральних цінностей при встановленні обставин справи, дослідженні та оцінці доказів, а також ухваленні судом рішення, у зв'язку з чим запропоновано доповнити існуючий перелік справами про: позбавлення та поновлення батьківських прав; відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав; визначення чи зміну місця проживання малолітньої дитини; участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, і вилучити з цього переліку – справи про: надання фізичній особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

–обґрунтовано доцільність доповнення підстав відводу (самовідводу) судді чи народного засідателя такими обставинами: 1) перебування в матеріальній, службовій чи іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі; 2) перебування в особливих стосунках з особами, які беруть участь у справі; 3) перебування в адміністративних чи інших правовідносинах з особами, які беруть участь у справі; 4) використання суддею при вирішенні справи преюдиційних фактів, установлених ним же в іншій справі; 5) перебування судді чи народного засідателя в родинних, сімейних відносинах чи відносинах свояцтва, а також відносинах, зазначених у пунктах 1–3, з посадовими особами або засновниками юридичної особи, яка є учасником процесу;

–доведено, що суддя апеляційної чи касаційної інстанції підлягає відводу, якщо він перебуває в родинних, сімейних відносинах чи відносинах свояцтва з суддею, що розглядав справу в попередній інстанції; перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від нього; перебуває з ним в особливих стосунках; перебуває з ним в адміністративних чи інших правовідносинах;

удосконалено:

–поняття цивільної процесуальної правосуб'єктності суду, яке визначається як здатність суду бути суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що знаходить свій вияв у відповідності судового органу вимогам цивільної юрисдикції й підсудності, повноважності складу суду та окремих його членів здійснювати правосуддя в цивільних справах, що обумовлена дотриманням вимог до формування певного складу суду і відсутністю обставин, які унеможливають здійснення ним правосуддя в цивільних справах;

–систему принципів цивільного процесуального права шляхом доповнення її принципом ініціативності суду, який відображає соціальну та гуманістичну спрямованість його діяльності на

захист прав та інтересів осіб, на забезпечення справедливого судочинства і який означає, що суд зобов'язаний допомагати учасникам процесу в разі нагальної потреби захисту їх прав, виявляючи ініціативу у випадках, установлених ЦПК;

–обґрунтування положення про необхідність збереження інституту народних засідателів у цивільному судочинстві, оскільки їх участь сприятиме неупередженому та об'єктивному розгляду справи;

–теоретичну модель правового механізму розгляду заяви про відвід, відповідно до якої заява про відвід судді, що розглядає справу одноособово або за участю народних засідателів, вирішується головою суду або його заступником, заява про відвід голови суду – суддею вищестоящої інстанції в судовому засіданні протягом трьох днів;

дістали подальшого розвитку:

–положення про те, що обов'язковим та основним суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є суд у складі суддів і народних засідателів, а не окремі посадові особи суду; суд виконує керівну, але не вирішальну роль у процесі; наділення суду владними повноваженнями не перетворює цивільні процесуальні правовідносини на відносини влади та підпорядкування;

–класифікація повноважень суду, зокрема, здійснено поділ повноважень суду на інтегруючі, проміжні, завершальні та допоміжні (залежно від ступеня узагальненості цілей на кожному з етапів судочинства), на обов'язкові та ініціативні (за обов'язковістю нормативних приписів і ступенем активності суду);

–положення про правосуб'єктність суду як невід'ємну передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин, що є багатоаспектним явищем, яке складається з можливості конкретного органу судової системи, під юрисдикцію якого підпадає і якому підсудна справа, розглядати її (загальна правосуб'єктність), із здатності конкретного складу суду вирішувати певну справу (конкретна правосуб'єктність) та здатності окремих членів складу суду брати участь у розгляді справи (індивідуальна правосуб'єктність).

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані: з науково-дослідницькою метою – для подальшої розробки теоретичних засад функціонування суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин; у законотворчій роботі – при вдосконаленні законодавства, що регулює розподіл цивільних справ між одноособовим і колегіальним складом суду та порядок відводу суду; у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників з цивільного процесуального права; у правовиховній роботі серед населення – для усвідомлення громадськістю провідної ролі суду в механізмі гарантування прав і свобод людини.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки роботи доповідалися на наукових конференціях: XVIII Харківські політологічні читання “Конституційно-політичний процес

в Україні: ідеї, досвід, проблеми” (Харків, 2006), III Міжнародна науково-практична конференція “Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку” (Луцьк, 2007), Всеукраїнська науково-практична конференція “Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених” (Запоріжжя, 2007), Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та здобувачів “Сучасні проблеми юридичної науки та практики” (Харків, 2007), Науково-практичний семінар молодих учених, аспірантів та здобувачів “Проблеми гармонізації вітчизняного законодавства із правом Європейського Союзу” (Харків, 2007), XIX Харківські політологічні читання “Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України” (Харків, 2007), Міжнародна науково-теоретична конференція “Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку” (Харків, 2007), Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та здобувачів “Сучасні проблеми юридичної науки” (Харків, 2007), XX Харківські політологічні читання “Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи” (Харків, 2008).

Публікації за темою дисертації. Основні теоретичні положення і висновки, що сформульовані в дисертаційному дослідженні, опубліковані в 14 наукових працях: п’яти статтях у фахових виданнях та дев’яти тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою і предметом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що об’єднують вісім підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 224 сторінки, з них основного тексту – 190 сторінок. Два додатки розміщені на 8 сторінках. Список використаних джерел містить 246 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкриваються актуальність теми дисертації, ступінь розробленості проблеми, її зв’язок з науковими програмами, мета і завдання, об’єкт і предмет, методологічна основа дослідження, наукова новизна, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, відомості про апробацію результатів дисертації, публікації, структуру й обсяг роботи.

Розділ 1. “Загальна характеристика суду як основного суб’єкта цивільних процесуальних правовідносин” складається з трьох підрозділів.

У **підрозділі 1.1. “Суд як основний суб’єкт цивільних процесуальних правовідносин”** досліджуються передумови участі, місце й роль суду в цивільних процесуальних правовідносинах. У роботі обґрунтовується, що про суд як про суб’єкт цивільних процесуальних правовідносин можна говорити безвідносно до інстанції, оскільки суд конкретної інстанції як суб’єкт цивільного процесуального права при вирішенні цивільної справи втілюється в певний склад суду і стає

суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин – з потенційного учасника цивільних процесуальних правовідносин суд певної інстанції перетворюється на реального, у вигляді складу суду.

У дисертації запропоновано авторське визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності суду, а також її поділ на загальну, конкретну та індивідуальну.

Автор дослідження робить висновок про те, що суд є основним і обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, оскільки незалежно від присутності інших учасників процесу суд є наявним завжди та саме на нього покладено виконання основного завдання цивільного судочинства – справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд цивільних справ. Наявність у суду владних повноважень не свідчить про підвладне чи підпорядковане становище інших учасників процесу, і зазначені відносини не можна вважати відносинами влади й підпорядкування.

У підрозділі 1.2. **“Повноваження суду як основного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин”** проводиться поділ повноважень суду на види. Суд відіграє керівну роль у процесі, але не вирішальну. Керівництво процесом як одна з функцій суду полягає у реалізації сукупності прав та обов'язків суду, що стосуються підтримання порядку в залі судового засідання, дотримання процесуальної форми всіма учасниками процесу тощо.

Інструктивні повноваження суду пропонується називати інформаційними, або інформаційно-інструктивними, оскільки відповідно до них суд доводить до відома осіб, які беруть участь у справі, варіанти їхньої поведінки, а термін “інструктивні” означає, що суд схиляє (інструктує) осіб до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій.

Автором запропоновано поділ повноважень суду залежно від ступеня узагальненості цілей на кожному з етапів судочинства на: 1) *інтегруючі*, спрямовані на справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ із метою захисту порушених чи оспорюваних прав; 2) *проміжні*, пов'язані з рухом провадження в напрямку вирішення справи та захисту прав й інтересів осіб, які можна поділити на імперативні та диспозитивні; 3) *завершальні*, пов'язані із закінченням провадження у справі; 4) *допоміжні*, що супроводжують і сприяють реалізації інших повноважень; за обов'язковістю нормативних приписів та ступенем активності суду – на *обов'язкові* та *ініціативні*.

У підрозділі доведена необхідність доповнення системи принципів цивільного процесуального права принципом ініціативності суду, який означає, що суд зобов'язаний допомагати учасникам процесу в разі виявлення нагальної потреби захисту їх прав, проявляючи ініціативу у випадках, встановлених ЦПК. Ступінь ініціативності суду кожної інстанції є різним. Ініціативність суду – це рушійна засада розвитку цивільних процесуальних правовідносин тільки в касаційній інстанції. У першій та апеляційній інстанції суд наділений широким колом повноважень із керівництва

процесом і певним обсягом ініціативних повноважень, але обмежений у своїх діях ініціативою осіб, які беруть участь у справі.

Підрозділ 1.3. “Змістова характеристика категорії “належний суд” у контексті визнання суду основним суб’єктом цивільних процесуальних правовідносин” присвячений аналізу сутності категорії “належний суд” та її складових елементів. Належним судом можна назвати суд і справедливий, і незалежний, і безсторонній, і компетентний, і створений на підставі закону, тобто суд, яким при розгляді справи будуть відновлені та захищені права фізичних і юридичних осіб. Належний суд як комплексне явище можна визначити через систему ознак (вимог), які характеризують суд (судовий орган або склад суду) як такий, що має відповідні повноваження на здійснення судочинства в конкретній цивільній справі. Зазначені вимоги слід класифікувати за такими групами: 1) залежно від того, суб’єктом цивільного процесуального права чи суб’єктом цивільних процесуальних правовідносин виступає суд, – на інституційні й організаційні; 2) залежно від джерела, з якого вони випливають, – на нормативні та морально-етичні.

Модель належного суду можна подати як систему, що складається з двох рівнів: перший рівень – належний судовий орган, що має такі складові: а) цивільна юрисдикція; б) підсудність; другий рівень – належний склад суду, що має такі складові: а) сформованість відповідно до закону, б) об’єктивність і неупередженість, в) незалежність і безсторонність, г) справедливість, ґ) безпосередність під час розгляду справи.

Розділ 2. “Склад суду і його нормативно-правове регулювання” містить три підрозділи.

У підрозділі 2.1. “Поєднання засад одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства” висвітлюються переваги та недоліки колегіального й одноособового порядку розгляду цивільних справ, проблеми встановлення найбільш оптимального складу суду в різних інстанціях. При колегіальному розгляді в судовому рішенні поєднуються різні погляди та думки суддів, проте через значну завантаженість судів, брак коштів та з інших причин більш економним і швидким є одноособове вирішення справи. Опитування суддів місцевих та апеляційних судів України показало, що 61,5 % респондентів підтримують запровадження по першій інстанції колегіального порядку розгляду окремих категорій цивільних справ. Автором розроблено підстави, за яких справи в суді першої інстанції підлягають або можуть бути передані на колегіальний розгляд.

Дисертант підтримує позицію тих науковців, які вважають колегіальність в апеляційній інстанції більшою мірою формальністю, і допускає можливість закріплення в ЦПК положення про те, що ті цивільні справи, які в першій інстанції вирішувалися одноособово суддею, в апеляційній інстанції можуть бути розглянуті законно й об’єктивно також одноособовим складом суду, чим

буде розвантажено суди, вивільнено час інших суддів для вирішення більш складних з правової та фактичної точки зору справ.

У дисертації обґрунтована можливість розгляду касаційних скарг у складі трьох суддів суду касаційної інстанції. Три судді, які здійснюють попередній розгляд справи та з'ясовують наявність чи відсутність підстав для скасування рішення, спроможні вчинити й інші дії, передбачені ст. 336 ЦПК, такі як направлення справи на новий розгляд, ухвалення нового рішення, закриття провадження чи залишення заяви без розгляду.

В апеляційній та касаційній інстанціях склад суду має бути незмінним, починаючи від прийняття справи чи скарги і до винесення певного рішення за результатами її розгляду, оскільки сприйняття даних через суддю-доповідача не виключає спотворення інформації.

Підрозділ 2.2. “Інститут народних засідателів та правові підстави їх участі в цивільних процесуальних правовідносинах” присвячений дослідженню сутності зазначеного інституту та виробленню найбільш доцільних підстав участі народних засідателів у цивільному судочинстві.

У радянський період громадськість брала участь у здійсненні правосуддя в цивільних справах у двох формах – як народні засідателі, які мали рівні із суддею права, і як представники трудових колективів та громадських організацій для викладення громадської думки з питань, що підлягають судовому розгляду. В обох випадках метою їх участі було безпосереднє залучення народу до здійснення правосуддя і народний контроль над судовою системою.

У роботі розроблено критерій формування переліку категорій справ, у розгляді яких участь народних засідателів є обов'язковою. Таким критерієм має бути необхідність врахування при встановленні обставин справи, оцінці поведінки осіб, які беруть участь у справі, дослідженні та оцінці доказів, а також ухваленні рішення громадської думки, що складається на основі загальнолюдських моральних цінностей і життєвого досвіду народних засідателів.

У **підрозділі 2.3. “Правовий статус народних засідателів у цивільному процесі”** розкриваються питання їх процесуального становища під час здійснення цивільного судочинства.

Народні засідателі не є суддями, хоча на них і покладаються зобов'язання з реалізації завдань та функцій судової влади. Вирішення справи за участю професійного судді і двох народних засідателів слід вважати колегіальним складом суду, однак колегію суддів вони не утворюють. Народні засідателі не мають достатніх правових знань для прийняття важливих судових рішень, тому умовою, за якої народних засідателів можна прирівнювати до судді, має стати засвоєння ними основ правознавства та цивільного процесу.

Ставлення народних засідателів до покладених на них обов'язків, мотиви їх участі в судочинстві здійснюють значний вплив на характер їхньої поведінки та активність під час провадження в цивільних справах. 72,3 % респондентів вбачають причини пасивності народних

засідателів у процесі в незнанні ними норм матеріального права, а 21,54 % – у їх необізнаності зі своїми процесуальними правами та обов'язками.

Розділ 3. “Інститут відводу (самовідводу) суду як одна з передумов забезпечення належного судочинства” складається з двох підрозділів.

Підрозділ 3.1. “Відвід (самовідвід) суду та його юридичні підстави” присвячений аналізу підстав відводу (самовідводу) суду. Інститут відводу суду – важливий процесуальний засіб забезпечення неупередженого й об'єктивного судочинства, що являє собою систему передбачених ЦПК норм, які забезпечують усунення з процесу розгляду справи будь-якого упередженого ставлення до осіб, які беруть участь у справі, з боку суду.

Окремо наголошується на доцільності деталізації підстав для відводу суду, що передбачені у ст. 20 ЦПК, і пропонується залишити перелік відкритим, оскільки подібна деталізація виконуватиме інформаційно-орієнтуючу функцію щодо осіб, які заявлятимуть відводи, сприятиме правильному визначенню суддею, який розглядатиме заяву про відвід, тих фактів, що покладені в основу заявленого відводу та підлягають доведенню. Така підстава для відводу суду, як “пряма чи побічна заінтересованість”, за змістом є складовою будь-якої іншої підстави, тому немає потреби її виокремлювати. Також визначаються чинники, що впливають на низький рівень ефективності інституту відводу суду.

У **підрозділі 3.2. “Правовий механізм відводу (самовідводу) суду”** розкриваються питання процедури розгляду заяви про відвід (самовідвід) суду та його наслідки. Дисертант вважає, що суддя, який вирішує справу, не може бути суддею у власній справі при вирішенні заявленого йому відводу, адже будь-яка особа не може бути об'єктивною до самої себе. Це питання має вирішувати голова суду або його заступник, а питання про відвід голови суду – суддя вищестоящої інстанції в судовому засіданні протягом трьох днів. 49,23 % опитаних суддів задовольняє існуючий порядок вирішення заяви про відвід тим судом, що розглядає справу, 43,08 % опитаних підтримують розгляд заяви про відвід суду головою суду, а про відвід голови суду – трьома суддями вищестоящего суду.

У дисертації наголошується на необхідності врегулювання процедури самовідводу суду, відповідно до якої суддя подає заяву про самовідвід голові суду, який після вирішення такої заяви повертає справу судді або передає її іншому судді. Автор доводить доцільність передбачити в ЦПК можливість подання одного невмотивованого відводу. У разі подання другої невмотивованої заяви про відвід суд може залишити її без розгляду і продовжувати вирішення справи.

Відсутність у осіб, які беруть участь у справі, права оскаржувати ухвалу за наслідками вирішення заявленого відводу окремо від рішення підтримують 75,38 % респондентів. Дисертант приєднується до думки, що надання такого права сприятиме затягуванню справи, тому доцільно

закріпити в ЦПК положення про те, що окремою підставою для скасування рішення судом апеляційної інстанції є неправильно вирішене питання про відвід судом першої інстанції.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у розробці комплексної характеристики правового статусу суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, визначенні особливостей складу суду при вирішенні окремих категорій справ та обґрунтуванні рекомендацій щодо удосконалення інституту відводу суду. Головними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Суд в особі певного складу суддів і народних засідателів є основним і обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, тому невід'ємною передумовою виникнення останніх є правосуб'єктність суду, що складається з можливості конкретного органу судової системи, під юрисдикцію якого підпадає і якому підсудна справа, вирішувати її (загальна правосуб'єктність); здатності конкретного складу суду розглядати певну справу (конкретна правосуб'єктність); здатності окремих членів складу суду брати участь у розгляді справи (індивідуальна правосуб'єктність).

2. Цивільна процесуальна правосуб'єктність суду являє собою здатність суду бути суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що знаходить свій вияв у відповідності судового органу вимогам цивільної юрисдикції й підсудності, у повноважності складу суду та окремих його членів здійснювати правосуддя в цивільних справах, що обумовлена дотриманням вимог до формування певного складу суду і відсутністю обставин, які унеможливають здійснення ним правосуддя в цивільних справах.

3. Повноваження суду слід класифікувати за ступенем узагальненості цілей цивільного судочинства на інтегруючі, спрямовані на своєчасний, неупереджений і справедливий розгляд цивільних справ; проміжні, пов'язані з рухом провадження в напрямку вирішення справи та захисту прав, свобод чи інтересів осіб; завершальні, пов'язані із закінченням провадження у справі, та допоміжні, що сприяють реалізації інших повноважень; за обов'язковістю нормативних приписів і ступенем активності суду – на обов'язкові та ініціативні.

4. Систему принципів цивільного процесуального права доцільно доповнити принципом ініціативності суду, який відображає соціальну й гуманістичну спрямованість діяльності суду на захист прав та інтересів осіб, на забезпечення справедливого судочинства і який означає, що суд зобов'язаний допомагати учасникам процесу в разі нагальної потреби захисту їх прав, виявляючи ініціативу в установлених ЦПК випадках.

5. Комплексну процесуальну категорію “належний суд” слід розглядати у двох аспектах: як “належний судовий орган” у системі судів загальної юрисдикції, визначений відповідно до правил цивільної юрисдикції й підсудності, та як “належний склад суду”, що сформований згідно з вимогами одноособовості чи колегіальності, неупередженості, справедливості, незалежності, безсторонності і з додержанням принципу безпосередності.

6. В апеляційній інстанції доцільно запровадити одноособовий порядок розгляду тих цивільних справ, які в першій інстанції вирішувалися одноособово суддею, а розгляд касаційних скарг у суді касаційної інстанції передбачити у складі трьох суддів.

7. Перелік категорій цивільних справ з обов’язковою участю народних засідателів підлягає перегляду на підставі такого критерію, як необхідність застосування при оцінці поведінки осіб, які беруть участь у справі, встановленні обставин справи, дослідженні та оцінці доказів, ухваленні рішення загальнолюдських моральних цінностей і життєвого досвіду народних засідателів.

8. Відсутність у народних засідателів правових знань зумовлює їх пасивність під час судового розгляду, тому умовою участі народних засідателів у здійсненні цивільного судочинства має бути їх права підготовка на спеціальних курсах, що сприятиме отриманню ними певного мінімуму знань щодо процедури розгляду справи, власної ролі в процесі, набуттю навичок тлумачення законодавства.

9. Деталізація підстав для відводу суду, зазначених у ст. 20 ЦПК, виконуватиме інформаційно-орієнтуючу функцію для осіб, які заявлятимуть відводи, сприятиме правильному визначенню суддею, який розглядатиме заяву про відвід, тих фактів, що покладені в основу заявленого відводу. Слід передбачити додаткові підстави для відводу складу суду в апеляційній і касаційній інстанціях.

10. Заява про відвід судді, який розглядає справу одноособово або за участю народних засідателів, повинна вирішуватися головою суду чи його заступником, про відвід голови суду – суддею вищестоящої інстанції в судовому засіданні протягом трьох днів.

На підставі проведеного дослідження запропоновано внести зміни до ЦПК, зокрема:

– частини 1 і 2 ст. 18 викласти в такій редакції:

“1. Цивільні справи у сфері захисту права інтелектуальної власності, щодо нерухомого майна, з ціною позову понад 200 розмірів мінімальної заробітної плати у суді першої інстанції розглядаються колегіально у складі трьох суддів. Інші цивільні справи розглядаються одноособово суддею. Суд, що одноособово розглядає справу, може винести ухвалу про її колегіальний розгляд у складі трьох суддів, якщо розгляд і вирішення справи має особливе значення для судової практики або справа з фактичної чи правової точки зору є особливо складною.

2. Цивільні справи про: обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; усиновлення;

позбавлення та поновлення батьківських прав; відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав; визначення чи зміну місця проживання малолітньої дитини; участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів”;

– статтю 20 – в такій редакції: “Суддя чи народний засідатель не можуть брати участі в розгляді справи і підлягають відводу (самовідводу) в разі їх прямої чи побічної заінтересованості в результаті розгляду справи у зв’язку з: 1) тим, що під час попереднього вирішення справи він брав участь як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, секретар судового засідання; 2) перебуванням у родинних, сімейних відносинах чи відносинах свояцтва з особами, які беруть участь у справі; 3) перебуванням у матеріальній, службовій чи іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі; 4) перебуванням в особливих стосунках з особами, які беруть участь у справі; 5) перебуванням в адміністративних чи інших правовідносинах з особами, які беруть участь у справі; 6) використанням суддею при вирішенні справи преюдиційних фактів, встановлених ним же в іншій справі; 7) перебуванням у відносинах, зазначених у пунктах 2–5, з посадовими особами або засновниками юридичної особи, яка є учасником процесу; 8) наявністю інших обставин, що викликають сумнів у його неупередженості та об’єктивності”;

– у статті 304 закріпити положення такого змісту: “Суддя апеляційної інстанції не може брати участі в розгляді справи і підлягає відводу у випадках, передбачених ч. 1 ст. 20 цього Кодексу, а також якщо він перебуває в родинних, сімейних відносинах чи відносинах свояцтва з суддею, що розглядав справу в попередній інстанції; перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від нього; перебуває з ним в особливих стосунках; перебуває з ним в адміністративних чи інших правовідносинах”;

– статтю 311 доповнити положенням: “Рішення суду підлягає скасуванню з направленням справи на новий розгляд, якщо: 1) справу розглянуто неналежним складом суду; 2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід на підставі обставин, що вказують на його пряму чи побічну заінтересованість у результаті розгляду справи або викликають сумнів в об’єктивності та неупередженості судді, і заяву про його відвід визнано судом апеляційної інстанції обґрунтованою”.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Колісник О. В. Особливості відводу суддів за новим ЦПК України / О. В. Колісник // Актуальні проблеми сучасної науки у дослідженнях молодих учених. – Сімф. : Вид-во “Таврія”, 2006. – Вип. 9. – С. 292–297.

2. Колісник О. В. Участь народних засідателів у цивільному процесі / О. В. Колісник // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 85. – С. 36–42.

3. Колісник О. В. Особливості складу суду при розгляді справ у порядку цивільного судочинства / О. В. Колісник // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць. – Х. : Право, 2007. – Вип. 13. – С. 160–168.

4. Колісник О. В. Належний суд як одна з передумов справедливого та неупередженого судочинства / О. В. Колісник // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Х., 2007. – Вип. 39. – С. 331–336.

5. Колісник О. В. Інститут відводу суду як гарантія відправлення належного судочинства / О. В. Колісник // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 63–68.

6. Колісник О. В. Конституційний процес в Україні та проблеми удосконалення правової регламентації судового захисту прав людини / О. В. Колісник // Конституційно-політичний процес в Україні: ідеї, досвід, проблеми : матеріали XVIII Харківських політологічних читань. – Х. : Харківська асоціація політологів; Нац. юрид. акад. України; НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд., 2006. – С. 66–68.

7. Колісник О. В. Удосконалення судової системи України в контексті глобалізації / О. В. Колісник // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України : зб. тез за матеріалами XIX Харківських політологічних читань. – Х. : Харківська асоціація політологів; Нац. юрид. акад. України; НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд., 2007. – С. 96–97.

8. Колісник О. В. Проблеми правового регулювання участі народних засідателів у цивільному судочинстві / О. В. Колісник // Сучасні проблеми юридичної науки та практики : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів / за заг. ред. проф. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 170–173.

9. Колісник О. В. Незмінність складу суду при розгляді конкретної цивільної справи / О. В. Колісник // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доп. за матеріалами III Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 берез. 2007 р., Луцьк. – Луцьк, 2007. – С. 168–169.

10. Колісник О. В. Керівна роль суду в цивільних процесуальних правовідносинах / О. В. Колісник // Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених : зб. тез за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 23 берез. 2007 р. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – С. 66–68.

11. Колісник О. В. Європейські принципи судового захисту як орієнтир побудови судової системи України / О. В. Колісник // Матеріали наук. семінарів та “круглих столів”, проведених Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого спільно з АПРН України в рамках Фестивалю

науки 15–16 трав. 2007 р. / упорядники А. П. Гетьман, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2007. – С. 183–184.

12. Колісник О. В. Проблема правової культури суддів та народних засідателів у цивільному судочинстві / О. В. Колісник // *Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук. конф., 12 жовт. 2007 р., Харків / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 166–168.

13. Колісник О. В. Право на відвід суду в аспекті забезпечення належного судочинства / О. В. Колісник // *Сучасні проблеми юридичної науки : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів*, 30–31 жовт. 2007 р. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 408–411.

14. Колісник О. В. Політичні уподобання судді як громадянина та проблеми забезпечення неупередженого судочинства в цивільних справах / О. В. Колісник // *Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи* : зб. статей і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теор. конф. – XX Харківські політологічні читання. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд. АПрН України, 2008. – С. 172–174.

АНОТАЦІЯ

Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2008.

Дисертацію присвячено дослідженню питань правового статусу суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, його місця та ролі у цих відносинах. Розкрито змістовну характеристику категорії “належний суд”. Узагальнено переваги і недоліки колегіального та одноособового порядку вирішення цивільних справ, запропоновано оптимальну модель поєднання колегіальності та одноособовості в різних інстанціях, зміну переліку категорій цивільних справ за участю народних засідателів. Сформульовано низку висновків і рекомендацій щодо удосконалення законодавства у сфері регулювання складу суду та процедури відводу суду.

Ключові слова: суд, належний суд, склад суду, колегіальний розгляд цивільних справ, одноособовий розгляд цивільних справ, народні засідателі, право на відвід суду, механізм відводу суду.

АННОТАЦІЯ

Колесник Е. В. Суд как субъект гражданских процессуальных правоотношений. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого, Харьков, 2008.

Диссертация посвящена исследованию теоретических и практических проблем правового статуса суда как субъекта гражданских процессуальных правоотношений. Проанализированы предпосылки участия, роль и место суда в этих правоотношениях. Под гражданской процессуальной правосубъектностью суда предлагается понимать способность суда быть субъектом гражданских процессуальных правоотношений, которая проявляется через соответствие судебного органа требованиям гражданской юрисдикции и подсудности, через полномочность состава суда и отдельных его членов осуществлять правосудие по гражданским делам, которая обусловлена соответствием требованиям к формированию определённого состава суда, а также отсутствием обстоятельств, которые препятствуют осуществлению ими гражданского судопроизводства. Раскрыты различные подходы к классификации полномочий суда, а также предложена их авторская классификация. Полномочия суда следует подразделять по степени обобщённости целей на каждой из стадий судопроизводства – на интегрирующие, промежуточные, завершающие и вспомогательные; по обязательности нормативных предписаний и степени активности суда – на обязательные и инициативные. Отмечается, что быть субъектом гражданских процессуальных правоотношений может только надлежащий суд, который охватывает и компетентный, и объективный, и непредвзятый, и созданный на основании закона суд.

Исследованы преимущества и недостатки коллегиального и единоличного порядка рассмотрения гражданских дел, на основании чего предлагается допустить по первой инстанции коллегиальное рассмотрение дел в сфере защиты права интеллектуальной собственности, по поводу недвижимого имущества, а также дел с ценой иска, которая превышает размер минимальной заработной платы в 200 раз. Обосновывается целесообразность изменения перечня дел, в рассмотрении которых участие народных заседателей является обязательным, на основании такого критерия, как необходимость применения при установлении обстоятельств дела, исследовании и оценке доказательств, а также постановлении решения жизненного опыта народных заседателей и общечеловеческих моральных ценностей. Предлагается включить в указанный перечень дела о лишении и восстановлении родительских прав, об отобрании ребёнка от родителей без лишения их родительских прав, об определении или изменении места жительства малолетнего ребёнка, участия в воспитании ребёнка того из родителей, кто проживает отдельно от него, а исключить из него – дела о признании физического лица безвестно отсутствующим либо

оглашении его умершим, о предоставлении лицу психиатрической помощи в принудительном порядке, об обязательной госпитализации в противотуберкулёзное заведение.

Формулируется понятие института отвода суда. Подчёркивается необходимость детализации оснований для отвода, поскольку подобная конкретизация будет осуществлять информационно-ориентирующую функцию в отношении лиц, заявляющих отводы, способствовать правильному определению судьёй, который будет рассматривать заявление, тех фактов, которые являются основанием заявленного отвода и подлежат доказыванию.

Обосновывается целесообразность разрешения заявления об отводе судьи, который рассматривает дело единолично или вместе с двумя народными заседателями, председателем суда либо его заместителем, а об отводе председателя – судьёй вышестоящей инстанции в течение трёх дней, а также недопустимость предоставления лицам, участвующим в рассмотрении дела, права обжаловать определение, вынесенное по результатам рассмотрения заявленного отвода, отдельно от судебного решения.

Ключевые слова: суд, надлежащий суд, состав суда, коллегиальное рассмотрение гражданских дел, единоличное рассмотрение гражданских дел, народные заседатели, право на отвод суда, механизм отвода суда.

ANNOTATION

Kolisnyk O. V. Court as a subject of civil procedural legal relations. – Manuscript.

Dissertation for a scientific degree of Candidate of Law in Speciality 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law. – Yaroslav the Wise National Law Academy of Ukraine, Kharkiv, 2008.

The dissertation is devoted to the study of problems in legal status of court as the basic subject of civil procedural legal relationships. The special attention is paid to the analysis of the role and the place of the court in these relationships. The content characteristic of the category “proper court” is disclosed. Advantages and disadvantages of the collegiate and sole order of the civil cases solution is generalized. The offers regarding the optimal court composition in different instances are elaborated as well as the changes of the list of civil cases categories with obligatory participation of the people’s lay judges. The conclusions and recommendations concerning the improvement of legislation in the field of the court composition regulation and court removal order are formulated.

Key words: court, proper court, court composition, collegiate solution of civil cases, sole solution of civil cases, people’s lay judges, right to the challenge of court, mechanism of court challenge.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент Сліпченко С. О.

Підписано до друку 09.10.2008 р. Формат 60×90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умов. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 3356.

Друкарня Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77